

УДК 342.841(477): 124.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.33>

ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКІ ЧИННИКИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Предко Михайло,

аспірант кафедри парламентаризму

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-7031-1889

Зазначено, що корупція як зловживання владою з метою одержання приватної вигоди ставить під загрозу верховенство права, послаблює державні інститути та демократію, національну безпеку країни. Автор акцентує увагу на тому, що в переважній більшості досліджень домінують дві тенденції в процесі мінімізації корупційних схем. З одного боку, результативність антикорупційних заходів пов'язують із використанням зарубіжних практик, а з іншого – наголошують на українській унікальності, звертаючи увагу на особливості ментальності, архетипичності тощо. У статті підкреслюється, що в даному разі варто поєднувати ці два підходи з акцентом на соціальні, економічні, політичні та правові перспективи. Копіюючи бездумно «розумні», але чужі рішення, не враховуючи місцевий контекст і реальні потреби України, навряд чи можна досягнути відповідного результату. Зазначено, що ефективність антикорупційної діяльності залежить не лише від певних заходів, а й безпосередньо від контексту, від того середовища, у межах яких вона здійснюється. Причому політико-управлінські механізми протидії корупції визначено як стратегію забезпечення прозорого, відкритого збалансованого розвитку з урахуванням зовнішніх і внутрішніх загроз, із передбаченням їх результативності та необхідного корегування. Установлено, що ефективність боротьби з корупцією залежить як від формування дієвих антикорупційних органів, так і від делегування частини антикорупційних функцій як органам місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадам. Зазначено, що механізм антикорупційної діяльності включає такі складники: моніторинг реально-го стану антикорупційних змін, розроблення якісних критеріїв та інструментів оцінювання; реалізація практичних заходів, спрямованих на нейтралізацію корупційної діяльності; системний аналіз результатів, їх корегування та подальше вдосконалення. При цьому неодмінними профілактичними практиками, з одного боку, є прозорість та відкритість рішень, а з іншого – зменшення «людського чинника» у процесі надання різноманітних дозволів та реалізації контрольних функцій.

Ключові слова: *корупція, протидія корупції, довіра, державна влада, антикорупційні органи, стратегічні прогнози.*

Predko Mykhailo. Political and managerial factors in combating corruption in Ukraine

It is noted that corruption as an abuse of power jeopardizes all spheres of society, undermines trust in public authorities, and weakens civil society and democracy. The author focuses on the fact that in the vast majority of researchers, two trends dominate in the process of minimizing corruption schemes. On the one hand, the effectiveness of anti-corruption measures is associated with the use of foreign practices, and on the other hand, they emphasize Ukrainian uniqueness, paying attention to the peculiarities of mentality, archetypes, etc. The article emphasizes that in this case, it is worth combining these two approaches with an emphasis on political and managerial mechanisms for combating corruption. Copying mindlessly "smart" but foreign solutions, without taking into account the local context and the real needs of Ukraine, is unlikely to achieve the appropriate result. It is noted that the effectiveness of anti-corruption activities depends not only on certain measures, but also directly on the context, on the environment within which it is carried out. Moreover, political and managerial mechanisms for combating corruption are defined as a strategy for ensuring transparent, open, balanced development, taking into account external and internal threats, with provision for their effectiveness and necessary adjustments. It is established that the effectiveness of anti-corruption measures does not depend on the number of anti-corruption bodies, but on their quality of work at both the national and local levels, empowerment and participation of citizens in democratic processes. It is noted that the mechanism of anti-corruption activities includes the following components: monitoring of the real state of anti-corruption changes, thanks to the developed qualitative criteria and assessment instruments; implementation of practical measures aimed at neutralizing corruption activities; systematic analysis of the results, their correction and further improvement. The essential preventive practices are, on the one hand, transparency and openness of decisions, and, on the other hand, reduction of the "human factor" in the process of granting various permits and exercising control functions.

Key words: *corruption, anti-corruption, trust, public authorities, anti-corruption bodies, strategic forecasts.*

Питання протидії корупції – ключове для особистостей і націй, що особливо актуалізується у ситуаціях геополітичних викликів і екзистенційних загроз. Російська агресія проти України, повномасштабна війна значно вплинули на і так болюче вразливий політико-управлінський український простір. Людські втрати, зруйновані міста, травми, які переживають українці, знову на порядок денний ставлять

питання національної стійкості, потребу визначити своє ставлення до проявів корупції як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Як засвідчують результати соціологічного опитування, що проводилося з 22 лютого по 1 березня 2023 р., навіть в умовах війни зберігається високий рівень корумпованості (за шкалою від 1 до 10, де 1 означає відсутність корупції, а 10 – дуже високий рівень корупції) соціальних інститутів, оскільки «респонденти оцінюють корумпованість української влади у цілому у 6,8 бали, Верховної Ради України – у 6,8 бали, Кабінету Міністрів України – у 6,1 бали, Міністерства оборони України – у 5,8 бали, обласної влади своєї області – у 5,7 бали, Офісу Президента України – у 5,6 бали, антикорупційних органів (НАБУ, САП, НАЗК) – у 5,6 бали, місцевої влади у своєму населеному пункті – у 5,4 бали. Найнижче оцінюється рівень корумпованості громадських організацій, які займаються боротьбою з корупцією (4,7 бали), та Президента України (4,0 бали)» [6].

Корупція, виступаючи соціально-політичним феноменом, пронизує усі рівні життєдіяльності людини (соціальний, інституційний, особистісний), стає тим чинником, від якого залежать національна безпека, практична ефективність реформ, якість державного управління та демократичні процеси в країні. Тому й одним із основних завдань антикорупційних ініціатив у царині публічної політики є вироблення дієвих політико-управлінських механізмів, які б не лише були спрямовані на боротьбу із цим явищем, а й створювали систему запобіжників, які унеможливлювали б прояви корупційних схем загалом.

Дослідженню політико-правових, соціальних чинників корупції в органах державної влади присвячено низку праць таких авторів, як: К. Бабенко, Н. Бортник, В. Кушнар'юв, С. Лазаренко, І. Милосердна, А. Новак, А. Новіков, В. Сокур'енко, Л. Соцільник, К. Рудой [8] та ін. Є певні напрацювання у проблемі осмислення особливостей антикорупційних заходів у системі публічного управління (О. Бандурка [1], В. Гошовська, С. Девенпорт [12], Е. Каллаур [12], В. Крейденко [5], Р. Раззанте [13], В. Юрікова, С. Яковенко та ін.). Однак усе-таки зараз потрібно більше розробок ефективних політико-управлінських механізмів протидії корупції в Україні, їхніх основних чинників, завдяки яким вона мінімізується та унеможливується. При цьому значна частин питань у даному науковому дискурсі ще залишається дискусійною чи недостатньо розробленою. Тому й метою статті є аналіз основних чинників оптимізації політико-управлінських інструментів антикорупційних заходів, їхнього впливу на процес протидії корупції.

Корупція, стаючи складником політико-управлінських рішень, набуває усе більш політизованого характеру, пронизуючи всі сфери життєдіяльності людини. Тому й у першій статті Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції поставлені такі цілі: а) сприяння запровадженню та зміцненню заходів, спрямованих на більш ефективне та дієве попередження корупції та боротьбу з нею; б) заохочення, полегшення та підтримка міжнародного співробітництва та технічної допомоги у запобіганні корупції та боротьбі з нею, у тому числі вжиття заходів щодо повернення активів; в) заохочення чесності та невідкупності, відповідальності, а також належного управління публічними справами та публічним майном [14, р. 7]. Також ще у 1999 р. була створена група держав (49 держав-учасниць) для боротьби з корупцією як антикорупційний контрольний орган Ради Європи, який, проводячи діагностику та виявляючи недоліки у національній антикорупційній політиці, спонукає до необхідних нормативно-правових заходів. Моніторинг Органу Ради Європи з антикорупційного моніторингу «Група держав проти корупції» (GRECO – The Group of States against Corruption) включає такі етапи [9]: перший етап – «горизонтальна» процедура оцінювання, що відбувається за чітко визначеною процедурою, у якій призначається група експертів, що складає звіт, у якому подається аналіз стану корупції в країні; другий етап – процедура відповідності, що призначається для оцінки заходів, ужитих після рекомендації членами-експертами (досліджуваній країні надається 18 місяців для вжиття заходів). Звіти про відповідність повинні містити загальний висновок щодо виконання всіх рекомендацій; третій етап – процедура правил, що заснована на диференційному підході для здійснення роботи з членами, реакція яких на рекомендації GRECO була визнана незадовільною. Отже, Органом Ради Європи був окреслений алгоритм моніторингу антикорупційної діяльності. Також нещодавно Світовий банк запустив низку антикорупційних ініціатив, які покликані допомагати країнам у подоланні корупції, ураховуючи зміни в глобалізації, технології, соціальних науках та інших факторах. Антикорупційні ініціативи, розширюючи фокус діяльності Банку на низку країн та охоплюючи фінансові центри, пропагують відкритість та прозорість, залучають новітні технології для боротьби з корупцією.

У сьогоденній Україні система стримувань і противаг працює неефективно, що виражається в домінуванні виконавчої влади. Це сприяє різним зловживанням з її боку; державні та громадські інтереси підміняються інтересами конкретних чиновників. Контролювати їхню діяльність за допомогою конституційних механізмів уже неможливо, адже самі органи державної влади не можуть здійснювати контроль за своєю діяльністю – цією прерогативою потрібно наділити інститути громадянського суспільства,

які могли б моніторити законодавство та правозастосування, здійснювати незалежну антикорупційну експертизу законів і законопроектів.

Ще в 2021 р. Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) спільно з Інститутом законодавчих ідей (ІЗІ) презентували результати дослідження «Доступ підприємств на 1,5-мільярдний ринок забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації (ТЗР). Корупційні ризики та практика їх реалізації» [3]. Відомо, що державне фінансування цієї сфери збільшується щороку, а потреба зростає, особливо сьогодні, в умовах військової російської агресії проти України. Однак система досі побудована так, що громадяни не можуть контролювати розподіл грошей на ці потреби [4; 11]. Ба більше, коли військовий звертається до Фонду соціального захисту (безкоштовне протезування і забезпечення засобами реабілітації здійснюється на підставі Постанови Кабінету Міністрів № 321 від 5 квітня 2012 р.), часто починає діяти ціла система корупційних схем, починаючи від вибору підприємства, яке виробляє протез (вибрати державний протезний завод чи приватне підприємство), чи тих, хто задалегідь фінансово («заніс» гроші) подбав, щоб замовник прийшов саме до нього. У результаті державне підприємство стає «неефективним», банкрутом, а держава оплачує приватним заводам протези дорожче, ніж їх можна було б замовити на державному підприємстві. Часто «вибудовується» цілий механізм корупційних схем, який включає: членів медичних комісій та підприємств із метою введення в оману людину з інвалідністю; спонукання до дачі хабарів за «сприяння» одержання «кращого» засобу реабілітації; маніпулятивні рекомендації щодо вибору того чи іншого приватного підприємства, з яким органи соціального захисту знаходяться у змові. Уважаємо, що доведення факту системної корупційної діяльності у царині ТЗР сприятиме виробленню антикорупційними органами механізмів перевірки таких схем, допоможе викривати їх та запобігати їм. Значна роль тут належить як органам місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадам, антикорупційні ініціативи яких дають змогу упередити корупційні правопорушення.

У сучасній Україні вітчизняна бюрократія привласнила собі функції еліти суспільства, водночас убезпечивши себе від будь-яких форм контролю і відповідальності перед громадянами. В основі бюрократичної корупції лежить рентоорієнтована поведінка представників бюрократії, тобто діяльність, спрямована або на використання свого монополюльно-владного становища, або на отримання доступу до ресурсів держави на відміну від прагнення до отримання прибутку в процесі конкуренції. Така поведінка найбільш яскраво проявляється у ситуації конфлікту інтересів, коли відбувається зіткнення і підміна суспільних інтересів на угоду приватним, груповим або корпоративним. «Згідно з результатами опитування, мотивами вчинення корупційного злочину були такі: неможливість вирішити проблему без хабаря та підкупу – 58%; необхідність усунення перепон на шляху вирішення проблеми – 24%; корупціонер знав, що вчиняє злочин, але діяв так, тому що так прийнято – 8%; необхідність установаження корупційних зв'язків – 3,5%; вплив керівництва – 1,5%; була запропонована значна кількість грошей та не зміг відмовитися – 5%. Основними причинами вчинення злочину названі: звичка – 2,7%; одержати великі гроші інакше неможливо – 38%; пішов на злочин усвідомлено, оскільки ризик його вчинення був переважений вигодою – 52,3%; інше – 7%» [8, с. 63–64].

Громадянське суспільство сьогодні покладає великі надії на технології онлайн з огляду на те, що вони дійсно спрощують процес взаємодії не тільки між інститутами громадянського суспільства, а й між різними секторами. Із підвищенням громадянської активності в блогосфері і соціальних мережах у науковий дискурс поступово увійшло поняття «електронна демократія», що сприяє політиці прозорості та відкритості.

Відомий журналіст-розслідувач О. Булло у праці «MONEYLAND. Грошограй: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити» розкриває механізм корупційних схем як грошограю, для якого не існує кордонів, бо його шупальця вміло «вбудовані» у вичурні потоки, у яких надзвичайно важко віднайти первинне джерело. Він ставить низку питань, на які варто шукати відповіді. «Якщо поліція корумпована, а в судах беруть хабарі, чи справді злочинці є злочинцями? Чи це просто чесні люди, які втрутилися у злочинний бізнес? Не знаючи, кому вірити, починаєш спиратися лише на найближчих – старих друзів і родину, – що ще дужче розділяє суспільство, цим підживлюючи корупцію. Квітучу економіку чи здорову демократію не побудувати без суспільства, у якому всі одне одному довіряють. Без цього залишається тільки щось зловісне й корисливе» [2, с. 177]. Тому й довіра (фактор, інструмент та засіб накопичення соціального капіталу) до інститутів публічного адміністрування, до інституції влади є невід'ємним складником антикорупційної діяльності, її результативності та стратегічних можливостей. Як засвідчують соціологічні дослідження, в Україні аутсайдерами за довірою серед інститутів є чиновники (не довіряють 64%), політичні партії (63%), суди (59%), ВРУ (51%) [6]. Проте саме довіра,

забезпечуючи підтримку під час проведення реформ, які необхідні для розвитку суспільства, є основою легітимності влади, важливим складником соціальної консолідації та стабільності суспільства.

Одним із дієвих чинників антикорупційних заходів є використання зарубіжного досвіду в даній царині. Гадаємо, що за врахування зарубіжного антикорупційного досвіду варто враховувати національні, ментальні особливості, а не бездумно копіювати чужі практики, які навіть успішно «спрацювали» в інших країнах. Антикорупційні реформи засвідчують, що українці частіше за все не дотримуються цього правила. Якщо пригадаємо історію процесу реформування в Україні, зокрема під час упровадження декларацій для державних службовців, то, з одного боку, у ній було задіяно низку радників із деяких західних країн, а з іншого – навіть вони відверто вказували на низку чинників, які створювали бар'єри в даному процесі. Зокрема, йдеться про надлишкове регулювання, що стосувалося декларування державних службовців на регіональному рівні, коли їх зобов'язували щороку декларувати всі свої статки. А скільки було створено різних антикорупційних органів (лише впродовж 2015–2016 рр. було сформовано цілу систему органів державної влади, основним завданням яких було подолання корупції, зокрема Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), органи Національної поліції України, Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) та ін.), які були спрямовані проти корупційних схем та механізмів! Однак, як засвідчують сучасні українські реалії, у сфері антикорупційної діяльності успіхів небагато. Адже часто ці органи займаються дублюванням функцій, обслуговуючи певні політичні сили та спричиняючи соціально-правові колізії. Уважаємо, що антикорупційні органи не повинні копіювати функціональні обов'язки один одного.

До речі, західні експерти були переконані, що ці органи здатні вирішити проблему корупції. А що ми маємо в підсумку? Здебільшого вони займаються дублюванням функцій, перетворюючись на конкуруючі органи, кожний із яких захищає політичні інтереси тих чи інших сил, стають інструментом захисту «своїх» з імітацією антикорупційної риторики. Урешті-решт страждає державний бюджет, оскільки тисячі службовців виконують неефективну роботу, яка мало приносить користі для пересічних громадян України. Тому й погоджуємося з тією думкою, що необхідно «ухвалити зміни до Конституції України в частині виконавчої гілки влади, Закон України «Про Президента України» та зміни до Закону України «Про Кабінет Міністрів України», які чітко встановлять рамки повноважень та запровадять єдині та однозначні правила формування державної влади в Україні» [5, с. 22].

Сьогоднішні реалії засвідчують, що кількість антикорупційних органів та кількісне збільшення армії управлінського апарату не дають позитивного результату. Отже, копіюючи «ефективні» для певних країн механізми та заходи реформування та не враховуючи місцевий контекст і реальні потреби українського загалу, ми приречені наступати на одні й ті ж самі граблі, з поверненням «назад», що викликає роздратування у широкого загалу, недовіру до політико-управлінських структур. Це може бути вигідно певним політичним силам, владі (ситуація, що нічого не змінюється, а тільки стає гірше), якій треба якось каналізувати незадоволення суспільного загалу. Разом із тим не варто вдаватися в іншу крайність, вважаючи, що в Україні має бути свій унікальний та особливий шлях. Однак усе-таки є універсальні закономірності, які треба досліджувати, зрозуміти їх та імплементувати саме на українських теренах. Причому варто не вигадувати колесо, не відкидати чужий досвід цілком, бо «в нас інша ментальність». Адже без усвідомлення власного шляху, власних історичних архетипів і власних потреб усі реформи – це виконання чужого замовлення. Вони здатні лише виснажити і зруйнувати країну. Тим паче що корупція має здатність до мімікрування: вона постійно адаптується, «вдало» вписуючись у процес політичних, економічних і соціальних змін. «...Річ не в тому, як думати, а в тому, як конвертувати знання в дії й побачити, чого воно варте» [10, с. 276]. Лише в тому разі не порушиться інституційний баланс у системі взаємовідносин між органами влади та громадянським суспільством, коли особистісне підґрунтя буде позбавлене політичної доцільності і «запрацюють» механізми індивідуальної відповідальності. Тоді й антикорупційна діяльність буде ефективною, коли команди вироблять відповідну стратегію, яку послідовно й системно будуть утілювати. Уміння зберігати баланс між вищезазначеними тенденціями, а також бажання чути голос суспільства є також неодмінною запорукою антикорупційних реформ. Те, чи вдасться певній реформі чи програмі допомогти знизити рівень корупції, цілком залежить від контексту. Уважаємо, що мінімізувати корупцію можуть, з одного боку, саме відкритість та прозорість у прийнятті рішень, а з іншого – наявність інших сприятливих чинників, таких як політична воля, незалежні засоби масової інформації, громадянське суспільство й ефективні механізми підзвітності та санкцій.

Ефективність антикорупційної діяльності залежить від таких її складників, як проведення досліджень із приводу реального стану корупції, на основі яких необхідно виробити відповідну стратегію,

здійснення низки практичних заходів та корегування одержаних результатів. Отже, потрібно провести як моніторинг реального стану корупції в країні з метою розроблення якісних критеріїв її оцінки та інструментів впливу, так і впровадження різноманітних антикорупційних практик та застосування дискурс-аналізу до одержаних результатів, що слугує підґрунтям для подальшої корекційної діяльності.

Безперечно, іноді важко робити певні стратегічні прогнози на значний проміжок часу, зокрема ті, які стосуються антикорупційних заходів. Зазвичай практика засвідчує, що на чим більшу дистанцію у часі зроблений прогноз, тим більше будуть розходження між прогнозом та фактичним станом – іноді аж до повного нівелювання самого прогнозу. Американський дослідник проблем випадковості, ймовірності та непередбачуваних подій Н. Таліб на основі аналізу численних фактів та подій висновує: щоб прогноз був більш-менш вірогідним, він не має бути деталізованим та не має бути розлогим у часі, інакше повною мірою він зможе не справдитися. При цьому він зазначав: «Прогнозування без допуску на помилку оприявнює три хиби, породжені нерозумінням природи невизначеності. Хиба перша: міра невизначеності – річ важлива, а ми її ігноруємо. Вірити прогнозу, не замислюючись над його точністю, – велика помилка. Коли йдеться про планування, неточний прогноз – усе одно, що нема прогнозу... Для ефективного рішення набагато більше важить правильний діапазон значень, аніж конкретне значення... Друга хиба: ми не розуміємо, що довший термін означає слабший прогноз. Близьке майбутнє й далеке майбутнє – геть різні речі. Досить простої ретроспекції – і стане видно, що прогноз іржавіє з часом... Третя, і найгірша, хиба: недооцінка випадкового характеру прогнозованих величин» [10, с. 161–162].

Переважає більшість стратегічних прогнозів спрямована як безпосередньо на саму проблему протидії корупції, так і на використання більш непрямого шляху, коли прагнуть створити середовище, у якому навряд чи вона поширюватиметься. Як ж стратегії більш ефективні? Гадаємо, що в першому випадку не враховується низка чинників, які створюють благодатне підґрунтя для виникнення та функціонування корупційних схем. У другому – упереджуються корупційні ризики та дії, які забезпечують умови та слугують спонкою правопорушення, яке негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей та завдань. Безперечно, що без глибокого методично та методологічно правильного вивчення специфіки корупції як системно-цілісного явища неможливе формування адекватної антикорупційної стратегії, а врахування різноманітних чинників є обов'язковим під час вирішення складних проблем. Власне, можна виокремити три чинники, які здатні унеможливити процес криміналізації державних чиновників, зокрема «необхідність підтримувати цілісність державного управління та довіру громадян до нього; забезпечувати належне функціонування державного управління; необхідність забезпечення прозорого функціонування ринку та чесної конкуренції» [13, р. 167–168].

Отже, у цілях протидії корупції необхідною є реалізація таких ключових рішень: належне реформування виборчого законодавства з акцентом на його прозорість та відкритість; розширення доступу громадян до інформації через законодавство або ініціативи прозорості, щоб вони могли брати участь у виробленні політики та нагляді за діяльністю уряду; розумне використання міжнародних стандартів антикорупційних практик; сприяння залученню громадян та дотримання соціальної відповідальності як засобу мінімізації корупції; під час проведення економічних і соціальних реформ обов'язкове врахування антикорупційного складника; ефективна кадрова політика; антикорупційне профілактичне виховання на всіх державних рівнях; упровадження процесу діджиталізації як позбавлення надмірної монополізації чиновництва на процес втручання у політико-управлінську сферу; належна підготовка та здатність правоохоронних органів до протистояння організованій злочинності, у тому числі й корумпованості структур усіх рівнів; постійний моніторинг антикорупційних ініціатив із подальшим їх корегуванням; вироблення надійного правового механізму захисту інформаторів-викривачів корупції; необхідно в освітній процес упровадити підготовку фахівців з антикорупційної діяльності.

Отже, корупція є результатом соціальних процесів, що мають певні закономірності. Тому лише глибокий аналіз цих процесів дасть змогу виробити дієві заходи боротьби із цим явищем. Серед основних заходів боротьби з корупцією є такі: забезпечення прозорості та гласності, організаційно-управлінський та правовий інструменти впливу. Протидія різним видам корупції має здійснюватися на планово-стратегічній основі, у якій основний акцент повинен бути зроблений на пріоритеті політико-управлінських чинників як ефективному стратегічному інструментові впливу. Безперечно, дієвість антикорупційної політики значно залежить від політичної волі, усебічного залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення виважених нормативно-правових механізмів протидії корупції. Тому сьогодні нагальним є розроблення дієвих антикорупційних стратегій, у яких були б задіяні новітні міждисциплінарні дискурсивні практики.

Література:

1. Бандурка О.М. Запобігання корупції в умовах воєнного стану. *Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 28 жовтня 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 20–22.
2. Булю О. MONEYLAND. Грошограй: чому злодії та шахраї керують світом і як це змінити / пер. з англ. М. Климчук. Харків : Віват, 2020. 432 с.
3. Доступ підприємств на 1,5-мільярдний ринок забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації. *Корупційні ризики та практика їх реалізації*. Київ, 2021. 79 с.
4. Корупційні схеми на ринку протезування функціонували роками – НАЗК. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/koruptsijni-skhemi-na-rinku-protezuвання-funktsionuvали-rokami-nazk.html>.
5. Крейденко В. Інститут парламентаризму в парламентсько-президентській республіці. *30 років незалежності України: досягнення, виклики, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 10 вересня 2021 р.) / за заг. ред. Л.Г. Комахи, О.М. Андрєєвої, В.А. Гошовської. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2021. С. 21–22.
6. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r>.
7. Кудерміна О.І., Казміренко Л.І., Андросюк В.Г., Фодчук А.Б. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навчальний посібник. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.
8. Рудой К.М. Основні напрями адміністративно-правового механізму протидії корупції в Україні. *Протидія корупції: правове регулювання і практичний досвід* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 28 жовтня 2022 р. Харків : ХНУВС, 2022. С. 170–172.
9. Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_144#Text.
10. Талєб Н.Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Наш формат, 2017. 392 с.
11. ТОП-10 корупційних схем забезпечення осіб з інвалідністю технічними засобами реабілітації. Стратегічний аналіз корупційних ризиків. 2021. 34 с. URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/fighting-corruption-through-open-government-initiatives>.
12. Kallaur E., Davenport S. Fighting corruption through Open Government Initiatives. URL: <https://blogs.worldbank.org/governance/fighting-corruption-through-open-government-initiatives>.
13. Razzante R. The fight against corruption. Handbook of Research on Trends and Issues in Crime Prevention, Rehabilitation, and Victim Support. IGI Global. 2020. P. 167–186.
14. United Nations Convention against Corruption. UNITED NATIONS. New York, 2004. 56 p.